

SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİNDEKİ UZUN ÜNLÜLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Ercan ALKAYA**

ÖZET

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden olan Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan birini oluşturan Sibiryta Tatarlarının ağızlarında bulunan uzun ünlüler çeşitli yönleriyle dikkat çekmektedir. Bu makalede şimdiye kadar üzerinde fazla bir çalışma yapılmayan Sibiryta Tatar Türkçesindeki uzun ünlüler ele alınmış ve sırasıyla “Birincil uzun ünlüler”, “2. İkincil uzun ünlüler”, “3. Uzun ünlülerin bıraktığı seslik izler” olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Sibiryta Tatar Türkçesi, uzun ünlü.

ON THE LONG VOWELS IN SIBERIAN TATAR TURKIC ABSTRACT

The long vowels existing in the dialects of Siberian Tatars, which constitute one of the three major dialect groups of Tatar Turkic of Kipchak Group Turkic dialects, draw attention with their various aspects. In this paper, the long vowels of Siberian Tatar Turkic which have not been studied on very much so far are dealt with and evaluated under three categories respectively as “The primary long vowels”, “The secondary long vowels” and “The phonemic marks of the long vowels”.

Key Words: Turkish, Siberian Tatar Turkic, Long vowel.

* (Yrd. Doç. Dr.) Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. El-mek: ealkaya@firat.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Türk dilindeki birincil uzun ünlülerin varlığı ilk kez 19. yy.'ın ortalarında Otto Böhtling'in Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüleri Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesiyle karşılaştırması sonucu ortaya çıkmıştır. Uzun ünlülerin varlığını kabul eden araştırmacılar öncelikle birçok Türk lehçe ve ağzında tespit edilen uzunlukları Ana Türkçe veya uzunluğu koruduğu iddia edilen Yakutça, Çuvaşça, Türkmençe vb. gibi lehçelerle karşılaştırarak bu ünlü uzunluklarının doğruluğunu ispatlamaya çalışmışlardır¹.

Zaman içerisinde yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından yapılan araştırmalar sonucunda, birincil uzun ünlülerin Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korunduğu, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayıp, çoğunlukla kısaldığı ortaya çıkmıştır².

Türkçede çeşitli kelimelerde bulunan uzun ünlüler, birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısaldı ve birincil kısa ünlülerle karıştıkları hâlde; aynı ünlülerin bazı lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bıraktığı görülür. Bu seslik izler; ünlü ve ünsüz ikizleşmesi, tonlulaşma, ünlü incelmeye, ünlü ve ünsüz türemeleri ile genişlemedir³. Birincil uzun ünlülerin kısaldıkça bırakmış olduğu bu seslik izlere Türkçenin çeşitli lehçe ve ağzlarında rastlanmaktadır. Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağzı, Koybal ve Karagasça (Kandov Tatar, Koybal, Karagas, Soyon ve Salbin ağzları), Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri, Özbek Türkçesi, (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmenleşmiş Harezmi ağzları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri), Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygur Türkçesi (Kaşgar, Turfan vb. ağzları), Kırgız, Balkar, Azerbaycan Türkçeleri (Kaşgay, Aynallu vb. ağzları), Gagauz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ve ağzlarıdır⁴.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesi 1. Orta dialekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) dialekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılmaktadır⁵. Tatar dil biliminde daha çok Batı Sibirya Tatarları olarak adlandırılan Sibirya Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Batı Sibirya'nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağılım olarak

¹ Geniş bilgi için bk. Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Ankara 1995.

² Talat Tekin, **age.**, s. 38.

³ Talat Tekin, **age.**, s. 123; Cahit Başdaş, "Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri", **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 98.

⁴ Talat Tekin, **age.**, s. 123.

⁵ L. T. Maxmutova (Red.), **Tatar Tälânän Dialektologik Süzlâğâ**, Kazan 1969, s. 613.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

yaşamaktadırlar⁶. Sibiryaya Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriş ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı olmak üzere üçe ayrılmaktadır⁷.

Bu çalışmada Sibiryaya Tatar Türkçesi ağızlarında korunan uzun ünlülere, bazı ses olayları sonucu ortaya çıkan ikincil uzun ünlülere ve uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlere değinilecektir. Uzun ünlü konusu sırasıyla “birincil uzun ünlüler”, “ikincil uzun ünlüler” ve “uzun ünlülerin bıraktığı seslik izler” olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır. Örnek olarak verilen kelimenin uzun ünlülü şeklini göstermek için Talat Tekin’in uzun ünlülerle ilgili çalışmasına (Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Ankara 1995) atıf yapılmış ve TDBU kısaltması kullanılmıştır.

Uzun Ünlü

Uzun ünlü, boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü⁸ olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle bir konuşma temposu içinde ortalama/normal bir sürede boğumlanan ünlülere “*normal süreli ünlüler*”, normalden daha kısa sürede boğumlananlara “*kısa ünlüler*”, normalden daha uzun bir sürede boğumlananlara ise “*uzun ünlüler*” denilmektedir. Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ünlülerine ise “*birincil uzun ünlüler*” denilmektedir⁹.

I. Birincil Uzun Ünlüler

Türkçedeki birincil uzun ünlüler Yakut, Türkmen ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Diğer lehçelerde ve ağızlarda* ise düzenli olarak korunamayan birincil uzunluklar

⁶ Ercan Alkaya, **Sibiryaya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 29-32.

⁷ D. G. Tumaşeva, **Dialektü Sibirskix Tatar**, Kazan 1977; Ferit Yusupov, “Sábâr Tatarları”, **Miras**, Kazan 2003/12, s. 35-39.

⁸ Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1992, s. 156.

⁹ Ahmet Buran, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006), **Bildiriler**, Kayseri 2007, s. 32-33.

* Türkiye Türkçesi ağızlarında birincil uzun ünlülü kelimelerin varlığı çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur. bk. Zeynep Korkmaz, “Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Vokal Uzunlukları”, **TDAY-B 1953**, TDK Yay., Ankara 1988, s. 197-204.; Emine Atmaca, “Antalya’nın Korkuteli İlçesi Ağızında Görülen Belirgin Ses Hâdiseleri”, **Dil Araştırmaları**, S. 1, Bahar 2007, s. 115-155.

Türkiye Türkçesindeki birincil uzun ünlüleri toplu olarak değerlendiren Mehmet Dursun Erdem, Türkiye Türkçesinde pek çok ağızda birincil uzun ünlülerin varlığını örnekleriyle ortaya koymuştur. bk. Mehmet Dursun Erdem, “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, **Turkish Studies**, International Periodical

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

çoğunlukla normal süreli ünlülere dönüşmüş, kimi zaman da *tonlulaşma*, *ikizleşme*, *ünsüz türemesi*, *ünlü genişlemesi* gibi çeşitli seslik izler hâlinde kalıntılar bırakmıştır¹⁰.

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içinde uzun ünlüler, Balkar Türkçesinin dışında kaybolmuştur. Balkar Türkçesinde de sınırlı sayıda (on) örnekte bulunan uzun ünlüler (aaq, aat, aaz, saan “sayı”, cool “yol”, oot “ateş”, uun “un”, biiz “çuvaldız”, iis “iş”, iit “it”) ortak yazı dili olan Karaçay-Balkar Türkçesinde gösterilmemektedir¹¹. Bunun dışında Kırgız Türkçesinde aarı “eşek arısı”, aarçı- “temizle-”, baarı “bütün”, caa “yay”, ılaaçın “şahin, doğan”, taarı- “tanı-”, taarın- “darıl-” gibi birkaç kelimedede birincil uzun ünlü görülmektedir¹².

Kuzeydoğu lehçelerinden Hakas Türkçesindeki uzun ünlüleri ele alan Gülsüm Killi, Hakas Türkçesinde az sayıdaki birincil uzun ünlülerin yanı sıra, Hakas Türkçesinin konuşma dilinde ve ağızlarında bulunan ancak yazı diline yansımayan birçok uzun ünlülü kelimeyi ortaya koymuştur¹³.

Sibirya Tatar Türkçesinde çok fazla uzun ünlü görülmez. Birincil uzun ünlünün çok az görüldüğü Sibirya Tatar Türkçesindeki uzunlukların geri kalanı ses olayları sonucunda meydana gelen ikincil ünlü uzunluklarıdır.

Birincil uzun ünlünün bulunmadığı Sibirya Tatar Türkçesinde yalnız bol- kelimesi kimi metinlerde uzun ünlüdür: boolğan (70-74/SDM, 122) “varmış”, poolto (71-38/SDM, 125) “oldu”/bool-: ol-. TDBU, 177/.

bool-/pool- kelimesi Sibirya Tatar Türkçesiyle ilgili metinlerin tamamında defalarca geçmekte ve kısa ünlülü (bol-/pol-) olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu uzunluğun bir telaffuz özelliği olduğu düşünülebilir. Fakat bol- fiilinin DLT’de (bool-),

for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3, Spring 2008, www.turkishstudies.net, (Ed. Doç. Dr. Ahmet Günşen- Dr. Mehmet Dursun ERDEM), p. 502-562.

¹⁰ Cahit Başdaş, “Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-90.

¹¹ Süer Eker, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 62; Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara 1995, s. 57.

¹² Talat Tekin, **age.**, 1995, s. 55-56.

¹³ Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 1 (Kasım 2004), s. 42-54.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Türkmen Türkçesinde (bool-), Kerkük ağzında (ool-), Kaşkay Türkçesinde (uul-) ve Yakutçada (buol-)¹⁴ şeklinde uzun ünlülü olması da göz ardı edilmemelidir.

II. İkincil Uzun Ünlüler

İkincil uzun ünlüler, dillerin mevcut ilk örneklerinde uzun olmadıkları hâlde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi, hece kaynaşması gibi çeşitli ses olaylarıyla uzamış olan ünlülerdir. Çağdaş Türk lehçeleri arasında Yakut, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva, Şor ve Gagauz Türkçesi yazı dillerinde değişik oranlarda ikincil uzun ünlüler görülmektedir¹⁵.

Sibirya Tatar Türkçesinde, sayısı çok olmamakla birlikte, görülen uzunluklar ses olayları sonucunda oluşmuş ikincil uzunluklardır. Bu uzunluklardan bazıları kelimenin bünyesinde bulunan bir sesin düşmesiyle, diğerleri de ekleşme sırasında eklerde bulunan seslerin düşmesiyle oluşur.

1. Ses düşmesiyle oluşan uzunluklar:

g/ğ seslerinin düşmesiyle/erimesiyle oluşan uzunluklar:

öör- (<egir-ip<egir-. ETG, 263) (72-5/SDM, 126) “eğir-”,

tââ (<tâ gâ) (14-8/SDM, 50) “diğer”,

uul (<oğul) (60-41/YBT, 61) “oğul”,

qoon (<koğ-un) (28-54/SDM, 26) “dügün alayı”,

quu- (<qog-) (YBT, 39) “kov-”.

q (>ğ) sesinin düşmesiyle oluşan uzunluklar:

taa (<tağ<tağı. OTG, 253) (SDST, 198) “daha, yine”.

-y- (<-d-) sesinin düşmesiyle/erimesiyle oluşan uzunluklar:

pii- (<biyi-<büdi- ETG, 271) (29-21/SDM, 28) “oyna-, dans et-”

kiis (<kiyis<kidiz. ETG, 281) (YBT, 37) “keçe”.

¹⁴ Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara 1995, s. 177.

¹⁵ Ahmet Buran, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkincil Uzun Ünlüler, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006), **Bildiriler**, Kayseri 2007, s. 34.

n sesinin düşmesiyle oluşan uzunluklar:

qolı maan (<menen<bilen<birle+n. BKT, 137) (61-18/YBT, 66) “eli ile”.

ŋ sesinin düşmesiyle oluşan uzunluklar:

müüs (<müyüs<mügüs<mühüz. ETG, 287) (SDST, 156) “boynuz”.

сәкк (<süyük<sügük<sühük/sihük. ETG, 295) (SDST, 192) “kemik”.

2. Ekleşme sırasında oluşan uzunluklar:

-ğen/-gen eki: Sıfat fiil eki -ğen/-gen fiilin üzerine gelirken -ğ/-g- sesi düşer ve uzunluk oluşur:

saxlaan pulat (<saqla-gan) (38-7/ZGTİY, 153) “saklarmış, korurmuş”.

sinaan (<sınağan) itâm (39-12/ZGTİY, 156) “sınamış idim”.

esârleen tsayğa (<esârle-gen) (38-5/ZGTİY, 153) “hazırladığı çaya”.

-ğa/-ge eki: Saz yöresi ağzında yönelme hâli eki kelimenin üzerine geldiğinde -ğ/-g sesi düşer ve uzunluk oluşur:

tora (<tora+ğa) (ZGTİY, 62) “şehir”.

quxnyaa (<quxnya+ğa) (ZGTİY, 75) “mutfak”.

tsâyee (<tsâye+ge) (ZGTİY, 100) “meyve (toplamaya)”.

-Ip/-Up eki: p ve q ile biten tek heceli fiiller -Ip/-Up zarf-fiil ekini aldığı anda fiilin son sesi olan p ünsüzünün önce b’ye daha sonra w’ye¹⁶, yine q ünsüzünün önce ğ’ye sonra da w’ye dönüşüp erimesiyle uzunluk oluşur:

tsaap (çawıp<çabıp<çap-ıp) (60-20/YBT, 61) “kesip”.

tsııf (çıwıp<çığıp<çiq-ıp) (38-5/ZGTİY, 153) “çıkıp”.

taap (<tabıp<tap-ıp) (YST, 32) “bulup”.

¹⁶ Aynı durum Kırgız Türkçesinde de görülmektedir: çap-ıp>çawıp>çaap. bk. Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 48.

Sibirya Tatar Türkçesinde -Ip/-Up eki ayrıca duyulan geçmiş zamanın ifadesinde de kullanılır. Aşağıdaki örneklerde bu ekin kullanılmasıyla oluşan uzun ünlü örnekler görülmektedir: boopto (<bol-uptu) (66-7/SDM, 132) “olmuş, varmış”, tuuptı (<toğ-uptı) (63-9/YBT, 70) “doğmuş”, qaaptı (<qap-ıptı) (YST, 32) “tutmuş, yakalamış”. İlk örnekte -up eki bol- fiiline gelirken l ünsüzü düşerek ünlü uzunluğu meydana gelmiştir. İkinci ve üçüncü örnekte toğ- fiilinin ve qap- fiilinin üzerine -up/-ıp eki gelince toğ-fiilinin son sesi /ğ/ ile qap- fiilinin son sesi /p/ (>b) önce w sesine dönüşmüş, w'nin erimesiyle de (ğ>w/b>uu) ünlü uzunluğu meydana gelmiştir.

Tobol, Tümen ve Saz yöresi ağızlarında kimi zaman zarf-fiil eki düşer ve düşerken de fiilin kökünde bulunan ünlü uzar¹⁷: Pallar arbağa utırıptılar, **töös** (<tös-öp) qalması. (NFG, 128) “Çocuklar arabaya binmişler, düşmesinler”, **Tuq** (<tığ-ıp) quy aqtsaınnı, antamonta yörmesân, pallar alır. (NFG, 128) “Paramı bir yere tık, ortada bırakma, çocuklar alır”, İnem watsirğa **kiit** (<kit-âp) qalğan. (NFG, 128) “Annem Vaçir’e gitmiş”.

-lAr eki: Ünlüyle biten bazı kelimeler -lAr çokluk ekini alınca ekin başındaki l sesi düşer ve ünlü uzunluğu oluşur:

barsaar (<barsa-lar) (41-17/ZGTİY, 158) “varsalar”.

bitseernâñ (bitse-lernâñ<biçe-lerniñ) (38-16/ZGTİY, 153) “kadınların”.

militsiyeer (<militsiye-ler<Rus. militsiya) (39-9/ZGTİY, 155) “polisler”.

-nİñ/-nUñ eki: Saz yöresi ağızında ünlüyle biten bazı kelimelere ilgi hali eki -nİñ/-nUñ gelince ekin baştaki ünsüzü n düşer ve ünlü uzunluğu oluşur:

aan (<a-niñ) (38-28/ZGTİY, 154) “onun”.

bitseñ (bitse-niñ<biçe-niñ) (38-21/ZGTİY, 154) “kadının”.

mınn (<bu-nuñ)(39-7/ZGTİY, 155) “bunun”.

-(A)r eki: Baraba ağızında geniş zaman eki, içinde /r/ sesi bulunduran fiillere geldiğinde, fiilin bünyesinde bulunan /r/ sesi düşer ve uzunluk meydana gelir:

¹⁷ F. Y. Yusupov, *Neliçniye Formı Glagola V Dialektax Tatarskogo Yazıka*, Kazan 1985, s. 128.

qaar (<qara-r) (YST, 70) “bakar”.

t̡̡r (<t̡r-̡r) (DST, 203) “durur”.

III. Uzun Ünlülerin Bıraktığı Seslik İzler

1. Ünlü İkizleşmesi

İkiz ünlü, aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüdür. Türkçede ikiz ünlü yoktur. Türkçenin bazı lehçelerinde görülen ikiz ünlüler, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin zamanla ses değişmelerine uğrayarak ikiz ünlüye dönüşmesiyle oluşmuştur. Yak. suoh <*yook “yok”, suol<yool “yol”, küöx<köök “kök”, Türkm. duyuz<tuuz “tuz”, düyş<düüş “rüya”, Karag. eyş<eeş “eş, yoldaş”, Özb. diy-<tii- “demek”¹⁸ gibi.

Türkçede aslı olarak ikiz ünlü bulunmaz. Türkçede görülen ikiz ünlüler, sonradan ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. Sibirya Tatar Türkçesinde aşağıda örnekleri görülen ikiz ünlüler, birincil uzun ünlülerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmış olan şekillerdir.

aa>ay: qayrtay- (<qartay-) (qaarı-: yaşlan-/qaarı: yaşlı. TDBU, 173) (YBT, 99) “yaşlan-”.

aa>ey: ceye (<yaa. TDBU, 175) (76-50/SDM, 97) “yay”.

ee>ây: nây (<nee. TDBU, 181) (18-13/SDM, 69) “ne, ne kadar”, nâyler (<ne-ler) (74-40/SDM, 115) “neler”.

ee>ey: ney (<nee. TDBU, 181) (25-1/SDM, 38) “ne”.

ëë>ie: tie- (<tëë-. TDBU, 182) (57-5/ETD, 202) “de-”.

ee>iy: ney (<nee. TDBU, 181) (5-8/SDM, 9) “niye, niçin”, niyler (74-40/SDM, 115) “neler”.

ee>öü: söükmen (<çeeckmen. TDBU, 180) (72-18/SDM, 127) “çuha cepken”.

ee>öy: köyme (<keemi, keeme. TDBU, 181)(53-17/ETD, 205) “kayık, sandal”.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, **Grammer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1992, s. 85.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

éé>ây: âyşâk (<ééşik. TDBU, 181) (76-90/SDM, 102; 76-103/SDM, 103) “kapı”.

kâyt- (<kéét-. TDBU, 182) (59-14/SDM, 130) “git-”, kâytâr- (76-67/SDM, 101) “getir-”.

tây- (28-37/SDM, 24) (<téè-: demek. TDBU, 182) “de-, söyle-”, tâyp (76-118/SDM, 104) “deyip”.

éé>ey: keyt- (<kéét-. TDBU, 182) (76-122/SDM, 104) “git-”.

ıı>iy: qıyşıq (<qıuş-: meylet-, sap-. TDBU, 176) (YBT, 33) “eğri, bükük”.

qıyğır- (<Tat. kıçkır-/<kıkır-. TDBU, 176) (58-5/SDM, 128) “bağır-, seslen-”, qıyğır- (59-19/SDM, 130) “çağır-, seslen-”.

qıyçqır- (<Tat. kıçkır-. /<kıkır-: bağırmaq, çağırmaq. TDBU, 176) (44-14/SDM, 76) “bağır-, mele-”.

qıymılta- (<kımıl-. kımıl: hareket. TDBU, 176) (52-4/SDM, 54) “kımılta-“*, qıymılta- (54-8/ETD, 198) “kımılta-, hareket et-”.

qıyna- (<qın+a-. kın: ceza, işkence. TDBU, 176) (54-23/ETD, 199) “döv-”.

sıyla- (<sıla-: düğün şöleni ver-. KTS, 234) (70-10/SDM, 117) “ağırla-, ikramda bulun-”.

ii>âi: âişle- (<iiş. TDBU, 182) (TİD, 71) “işle-, yap-”.

oo>iu: yıul (<yool. TDBU, 178) (54-2/ETD, 198) “yol”, bıul- (<bool-. TDBU, 177) (22-22/SDM, 32) “ol-”.

oo>iw: sıwır- (<soor-. TDBU, 178)(12-1/SDM, 7) “em-, çek-, sor-”.

oo>ow: towlı (<tol-uğ <tool-.TDBU, 178) (77-11/SDM, 98) “dolu”.

sowra- (<soor(a)-: sormak, sual etmek. TDBU, 178) (71-29/SDM, 124) “dile-, iste-”.

* Sibiryâ Tatar Türkçesinde kıymılta- olarak görülen bu fiil Tatar edebî dilinde de kıymılta- (TTS, 181) biçimindedir. Talat Tekin, qıymılta- fiilinin kökü olan qımıl biçimini uzun ünlülü (*qımıl) olarak tasarlıyor (Trkm. gımılta-: kımıldamak, hareket etmek) ve “qıymılta-“daki y türemesini uzun ünlünün kısalmışken bıraktığı bir seslik iz olarak değerlendiriyor. bk. Talat Tekin, *agt.*, 1995, s. 127.

* Süer Eker, sıla- fiilinin sıla- şeklinde uzun ünlülü olduğunu gösteriyor. bk. Süer Eker, *agt.*, 74.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

oo>ou: onunikâ (<oon. TDBU, 177) (58-15/SDM, 128) “on iki”.

öö>öy: öys- (<öös-. TDBU, 183) (68-8/YBT, 102) “büyü-, yetiş-“, öystir- (<ös-tür-) (80-5/YBT, 95) “büyüt-, yetiştir-”.

öys (<ööz: öz, nefis. TDBU, 183) (75-19/YBT, 78) “öz, kendi”, öyz (68-20/YBT, 103) “öz, kendi”.

öysek (<ööz: merkez, orta. TDBU, 183) (75-16/YBT, 78) “orta, ara”.

öy-tir- (<öl-dür-) (69-26/YBT, 120) “öldür-”. öytir- biçimi Baraba ağzına dahil olan Tandov, Şagır, Tebiss köyleri ağzında defalarca geçmektedir.

Ancak “öldür-” anlamındaki aynı fiil; öyltir- (68-8/YBT, 102) (68-13/YBT, 102) “öldür-”, öyl- (69-8/YBT, 119) (69-22/YBT, 119) (69-21/YBT, 119) “öl-”, öylim (69-27/YBT, 120) “ölüm”, öylök (70-19/SDM, 118) “ölü, ceset” Şagır, Tarmakül ve Tebiss köyü ağızlarında çok kez “öyl-” köküyle de geçmektedir. Nöbetleşe bir kullanımın görüldüğü bu kelime de l>y ünsüz değişimi olabileceği gibi /y/ türemesiyle birlikte (öl->öyl->öy-) /l/ ünsüzünün düştüğü söylenebilir. Zira /l/ ünsüzünün önünde türeyen /y/ ünsüzü de akıcı bir ünsüzdür. Dolayısıyla iki akıcı ünsüzün telaffuz edilmesi zor olduğu için sonda bulunan akıcı ünsüz /l/ düşmüştür.

İç seste /y/ ünsüzünün türemesi (veya ünlü ikizleşmesi) Sibirya Tatar Türkçesinde görülen en yaygın iç ses ünsüz türemesidir. Ancak iç seste türeyen ünsüzlerin önemli kısmı, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, uzun ünlülü olarak düşünülen kelimelerde olmaktadır: âyşâk “kapı”, köyme “kayık, sandal”, qıymılta- “kıymılda-, hareket et-”, qıyna- “döv-”, keyt- “git-“, öys- “büyü-, yetiş-“, öyz “öz, kendi” gibi.

Nitekim yukarıda iç seste /y/ türeyen örneklerin tamamı Talat Tekin tarafından uzun ünlülü kelimeler olarak verilmiştir. Ancak öl- fiilinin uzun ünlülü olduğuna dair Tekin tarafından bir kayıt yoktur. Yalnız, Ahmet B. Ercilasun “ölmek” fiilini ele aldığı çalışmasında öl- fiilinin, ö- fiilinden geldiğini belirtmektedir¹⁹. ö- fiili ise Talat Tekin’in çalışmasında uzun ünlülü olarak (ö-

¹⁹ Ahmet B. Ercilasun, “Türkçede Öl- Fiili Üzerine”, **Makaleler** (Yay. haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 371-375.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

düşünmek, anlamak: Uyg. öö-, MK öö-, Yak. üöy-²⁰) gösterilmiştir. Bundan ve Sibiryâ Tatar Türkçesindeki diğer örneklerden hareketle “öl-” fiilinin uzun ünlülü (ööl-) olduğunu ve /y/ türemesinin (veya ünlü ikizleşmesinin) de buna bağlı olarak ortaya çıkan seslik bir iz olduğunu söyleyebiliriz.

uu>ıw: yıw- (<yuu-. TDBU, 180) (26-27/SDM, 57) “yıka-”, yıwın- (<yuu-. TDBU, 180) (51-35/SDM, 93) “yıkan-”.

uu>uy: yuy- (<yuu-. TDBU, 180) (70-32/SDM, 119) “yıka-”.

üü>âw: sâwrâl- (<süür-. TDBU, 185) (79-49/SDM, 108) “sürül-, ayrıl-”.

üü>öü: öüz- (<üz-/üüzlün-: kesil-, kop. DLT I, 258. TDBU, 258) (79-43/SDM, 107) “kes-, kopar-”.

Yukarıdaki kelimelerin köklerinde görülen ikiz ünlüler, birincil uzun ünlülerden ikiz ünlüye dönüşmüştür. Nitekim **yul** (<yool: yol. MK yool, Yak. suol, Hlç. yuu⁰l. TDBU, 178), **tier-** (<tèè-: de-. MK tii-, Türkm. diy-, Yak. die-. TDBU, 182), **ounikâ** (<oon: on. Uyg. oon, MK oon, oonunç, Türkm. oon, Hlç. uu⁰n, uon. TDBU, 177), **buul-** (<bool-: ol-. MK bool-, Türkm. bool-, Az. Kerk. ool-, Kaş. uul-, Yak. buol-. TDBU, 177), **sökmen** (<çekmen: cepken. Türkm. çekmen, Karag. çekpen. TDBU, 180), **âişle-** (iış: iş. MK iış, Türkm. iış, Yak. iis. TDBU, 182) gibi Talat Tekin tarafından ana Türkçede uzun ünlülü oldukları belirtilen kelimeler tarihî dönemlerde ve bugün çeşitli lehçelerde uzun ünlülü olarak görülmektedir. Sistemli olmasa da Sibiryâ Tatar Türkçesinde bazı uzun ünlülerin ikiz ünlüye dönüşerek iz bıraktığını söylemek mümkündür.

Codeks Cumanicus başta olmak üzere tarihî dönemlerde uzun ünlülü bazı kelimelerdeki uzunluklar ikiz ünlüye dönüşmüştür: tōlu>CC toulu/tovlu “dolu”, yōl> CC joul/yovul “yol” gibi. Talat Tekin, dönem eserlerinde bu şekilde yazılan kelimelerin yanlış yazımlar olmadığını, tersine uzun ünlüye bağlı ikizleşmeler olduğunu söyler²¹.

2. Ünlü İncelmesi

Tatar edebî dilinin önemli ses özelliklerinden birisi kalın /a/ ünlüsünün incelererek /e/ye dönüşmesidir. Kıpçak Türkçesinde

²⁰ Talat Tekin, *age.*, 1995, s. 183.

²¹ Talat Tekin, “On the History of the Labial Shifts in Tatar and Bashkir”, *Makaleler 3* (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara 2005, s. 318.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

çaquç>çeküç, çayna->çeyne- örneklerinde gördüğümüz bu ses olayı²², Sibirya Tatar Türkçesinde de görülür. Diğer ünlü incelemeleri de olmakla birlikte a>e incelenmesi en yaygın olanıdır. Bu inceleme olayı Türkçe kelimelerde olduğu gibi alıntı kelimelerde de görülür.

G. X. Kudaşev, fizik yasalarına göre ses değişmelerini ele aldığı çalışmasında, Tatar Türkçesindeki bütün ses olaylarının en önemli sebebinin “en az çaba yasası” olduğunu söyleyerek, ünlü incelemelerinin sebebinin de bu yasaya dayandırır. Kudaşev’e göre yapılan fonetik deneyleri sonucunda, ince ünlüler, kalın ünlülere göre söz sonunda üç beş kat, söz içinde de iki kat daha az çabayla söylenmektedir²³. Sibirya Tatar Türkçesinde ünlü incelenmesi edebî dilde olduğu gibi genel bir temayül olmakla birlikte pek çok uzun ünlülü kelime de ünlü incelenmesinin görülmesi, uzun ünlünün bıraktığı bir seslik iz olarak değerlendirilebilir. En çok görülen ünlü incelenmesi a>e’dir.

a>e:

yeşâl (<yaşıl. ETG, 309/ yaaş. TDBU, 175) (38-26/ZGTİY, 154) “yeşil”.

yeş (<yaaş. TDBU, 175) (3-2/SDM, 73) “genç”.

yey- (<yaay-. TDBU, 175) (72-21/SDM, 127) “yay-, ser-”.

yey (<yaay. TDBU, 175) (7-10/SDM, 12) “yaz”.

peyle (<bağla-<baağ. TDBU, 172) (2-12/SDM, 73) “bağla-”.

yeylew (<yaylağ< yaay: yaz. TDBU, 175) (51-1/SDM, 91) “yayla”.

belekey (<bala+qay<baala: <bala: kuş ve hayvan yavrusu; çırak. DLT III, 232/baala: yavru, çocuk. TDBU, 172) (82-48/SDM, 110) “küçük”.

ceye* (<yaa. TDBU, 175) (76-50/SDM, 97) “yay”.

²² Ali Fehmi Karamanlioğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994, s. 11.

²³ G. X. Kudaşev, “Tatar Tâlände Fonetik Hem Morfologik Üzgeraşler”, **âzlenüler, Uylanular, Tabışlar** (Haz. A. K. Timirgalin), Kazan 1989, s. 256-258.

* Talat Tekin “ceye” biçiminin uzun ünlülerin etkisine bağlı olarak ünlü incelenmesi (ön damaksillaşma) olduğunu söylüyor. Türkm. yaay, Kırg. caa, Yak. saa<MK yaa. bk. Talat Tekin, **age.**, 1995, s. 154.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

perâ (<barı<bar, paar. ETG, 266/baar. TDBU, 172) (54-55/ETD, 200) “bütün, tüm”.

ı>â:

çâmân (<çibin. DTS, 145/<çııpın. TDBU, 176) (YST, 134) “sivrisinek”,

yâs (<ııs. TDBU, 176) (31-38/SDM, 48) “koku”.

it (<ııt. TDBU, 176) (80-7/YBT, 95) “it, köpek”.

o>ö:

yör- (<yorı-/yoorı-. TDBU, 179) (8-25/SDM, 17) “yürü-”.

o>ɔ: yɔr- (<yorı-/ yoorı-. TDBU, 179) (80-1/YBT, 95) “yürü-, git-”.

o>ü: yür- (<yorı-/yoorı-. TDBU, 179) (61-34/YBT, 67) “yürü-”.

u>ö: yön (<yuuŋ. TDBU, 180) (24-31/SDM, 36) “yün”.

3. Ünlü Genişlemesi

Uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri de ünlü genişlemesidir. Bilhassa, Türkiye Türkçesinde ve diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde sık rastlanan bir ünlü değişmesi olayıdır²⁴. Osman Nedim Tuna, Eski Türkçeden sonraki devirlerde ünlü genişlemelerinin hemen daima eski uzun ünlülerin yerinde görüldüğüne dikkat çekmiştir²⁵.

Sibirya Tatar Türkçesinde, genellikle Baraba ağzında, başta ê>e değişmesi olmak üzere, uzun ünlüye bağlı olarak çeşitli ünlü genişlemelerine rastlanmaktadır.

ı>a: ağaç (<ıı+ğaç<ıı: ağaç topluluğu, orman. TDBU, 175) (52-10/SDM, 94) “ağaç”.

ı>e: eş (<ıiış. TDBU, 182) (YBT, 73) “ış”, eşle- (<işle-. ETG, 276) (64-34/YBT, 28) “işle-, yap-”.

u>o: boğa (<buuka: boğa. TDBU, 179) (87-88/SDM, 136) “öküz”.

²⁴ Cahit Başdaş, *agm.*, s. 92.

²⁵ Osman Nedim Tuna, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, TDAY-B 1960, TDK Yay., Ankara 1988, s. 271.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

ê>e: Eski Türkçede kapalı e (è) (veya i) olarak görülen ilk hecedeki /è/si Baraba ağzında /e/ye dönüşmüştür. Cahit Başdaş, Ana Türkçedeki uzun i (ii) ünlüsünün uzunluğun etkisiyle genişleyerek önce kapalı e (è)'ye, daha sonra da açık e'ye dönüştüğünü (ii>ê>e) belirterek Türkiye, Türkmen ve Azeri Türkçelerinde olmak üzere bu ses olayıyla ilgili 33 örnek vermektedir²⁶.

eki (<èeki. TDBU, 181) (60-51/YBT, 62) “iki, 2”.

eşik (<eeşik. TDBU, 181) (61-29/YBT, 67) “kapı”.

et- (<244/èet-. TDBU, 182) (61-7/YBT, 66) “et-, yap-”.

erten (<erte: erte. DLT I, 124/èer. TDBU, 181) (63-6/YBT, 70) “sabah”.

te- (<tèè-. TDBU, 182) (59-11/SDM, 129) “de-”.

ber- (<bèèr-. TDBU, 182) (69-3/YBT, 119) “ver-”.

yedi (<yèèti. TDBU, 182) (63-2/YBT, 70) “yedi, 7”.

4. Ünlü Türemesi

Kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin alıntı ve Türkçe kelimelerde bazen hece sonunda kısa bir ünlü türettiklerini belirten Talat Tekin, bu ses olayıyla ilgili Türk lehçe ve ağızlarından çeşitli örnekler vermiş ve hece sonunda ünlü türemesi olayına en çok Çuvaşça ile Yeni Uygur Türkçesinin Hotan ağzında rastlandığını kaydetmiştir.

Sibirya Tatar Türkçesinde de birincil uzun ünlüye sahip bazı kelimelerde uzun ünlünün etkisine bağlı olarak kelime sonunda ünlü türemesine rastlanmaktadır.

/-a/ türemesi

sura- (<soor(a)-. TDBU, 178) (7-26/SDM, 13) “sor-“, sora- (<soor(a)-. TDBU, 178) (75-35/YBT, 78) “sor-“.

Talat Tekin, sor- fiilinin soor- şeklinde uzun ünlülü olduğunu belirterek sonda bulunan /-a/yı uzun ünlünün etkisiyle ortaya çıkan bir türeme olarak değerlendiriyor²⁷. Bu kelime Türk lehçelerinden Tat. sora; Kaz., Kırg. sura²⁸; Kkp. sora²⁹ şeklinde görülmektedir.

²⁶ Cahit Başdaş, *agm.*, s. 91-93.

²⁷ Talat Tekin, *age.*, s. 157.

²⁸ Mustafa Öner, *age.*, s. 14.

²⁹ Ceyhun Vedat Uygur, *age.*, s. 3.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Mustafa Öner'in ünlü türemesi olarak gösterdiği³⁰ sor-a-fiilindeki /-a-/yı Talat Tekin, uzun ünlülü bir kök olan soor-kelimesindeki uzun ünlünün bıraktığı seslik bir iz olarak kabul ederken³¹ Ahmet B. Ercilasun ise, *sur-a-* ile birlikte *sil-k-e-*, *tık-a-*, *yör-ı-*, *kaz-ı-* fiillerindeki -A- ve

-I-'nın adlara da gelmesinden hareketle enklitik eki olabileceğini söylemektedir³². sor- fiili Sibiryaya Tatar Türkçesinde olduğu gibi Moğolcada da *sura-* (MTS II, 1144) şeklindedir. Uzun ünlünün etkisi olabileceği gibi bu fiil, Moğolcadan geri alıntılama yoluyla alınmış bir şekil de olabilir. Zira, Sibiryaya Tatar Türkçesinde azımsanmayacak kadar Moğolca alıntı kelime bulunmaktadır³³.

/-e/ türemesi

ceye (<yaa. TDBU, 175) (76-50/SDM, 97) "yay".

/-ı/ türemesi

tadı- (<taat-. TDBU, 175) (SDST, 199) tat-, tadına bak-".

barı-sı (<bar, paar. ETG, 266/baar. TDBU, 172) (44-24/SDM, 76) "hep/si, bütün/ü, tamam/ı".

yağı (<yaa. TDBU, 175) (YBT, 28/YBT, 119) "yay".

/-â / türemesi

perâ (<bar, paar. ETG, 266/baar. TDBU, 172) (54-55/ETD, 200) "bütün, tüm".

/-u/ türemesi

yıru (<ır. TDBU, 175) (7-58/SDM, 15) "yır, şarkı".

Sibiryaya Tatar Türkçesinde ayrıca bir kelimedede iç seste /-ı-/ ünlüsünün türediği görülmektedir:

³⁰ Mustafa Öner, *age.*, s. 14. Mustafa Öner, ünlü türemesi olarak gösterdiği bu /-a-/ unsurunun, fiilden fiil yapma eki -a olarak da düşünülebileceğini belirtir (s. 14).

³¹ Talat Tekin, *age.*, 1995, s. 157.

³² Ahmet B. Ercilasun, "La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", *Dil Araştırmaları*, S. 2, Bahar 2008, s. 52.

³³ Ercan Alkaya, *age.*, s. 452.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

/-ı-/ türemesi:

tınç (<tınç: dinç, sakin. TDBU, 177) (59-21/SDM, 130) “rahat, sakin”.

5. Ünlü Kalınlaşması

Ünlü kalınlaşması olayı birincil uzunlukların bıraktığı seslik izler içerisinde gösterilmemektedir; fakat Türkçenin bazı tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde ünlü kalınlaşmasına neden olabilecek etkenlerin dışında gelişen birçok kalınlaşma örneği vardır: “AT. **tiit-** > DLT. **tıt-/titiş-**; Yak. **tıt-/ tiit-** (ditmek) (TDBU, 183); AT. **iiz** > Türkm. **ıız** (iz) (TDBU, 183); AT. **ç iik** > Tat. **çık** (çiy, şebnem) (TDBU, 183); AT. **küüse-** > Y. Uyg. **kuusu-** (< arzu etmek) (TDBU, 185); AT. **yüüz** > Kar. T. **yüz** (yüz) (TDBU, 186; Eker, 185); AT. **yüüz** > Kır. Tat. **yúz** (yüz sayısı) (TDBU, 186; Doerfer, 185); AT. **tiire-** > Az. Dim. **dıran-** (direnmek) (TDBU, 183; Tenişev, 68); AT. **süüt** > Kar. T. **şuy** (süt) (TDBU, 185; Tenişev, 70) vb.” Bütün bu örnekler, tıpkı ünlü incelmeleri gibi ünlü kalınlaşması olayının da birincil uzunluklardan kaynaklanabileceğini düşündürmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde görülen ve birincil uzunluklarla ilişkilendirilen ünlü kalınlaşması olayına Sibirya Tatar Türkçesinde de rastlanılmaktadır:

e>a: atu (<eetük. TDBU, 180) (3-23/SDM, 75) “çizme”, atow (<etük. ETG, 265/eetük. TDBU, 180) (28-46/SDM, 25) “çizme”.

ü>o: ola-ş- (</üüle-ş-. TDBU, 184) (KST, 172) “payına düş-, nasip ol-”.

ö>o: moŋro- (<böökir-. TDBU, 184) (YBT, 37) “böğür-”.

ö>u: qus (<kööz. TDBU, 184) (31-4/SDM, 46; SDST, 136) “köz, ateş”.

6. Tonlulaşma

Uzun ünlülerin bıraktığı en önemli seslik izlerden biri de tonlulaşmadır. Bilhassa Oğuz grubu Türk lehçelerinde gerçekleşen kelime sonu p, ç, t, k tonlulaşması, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, birincil ünlü uzunluğunun belirleyicisi ve sonucu sayılmaktadır³⁴. Talat Tekin, uzun ünlülerde meydana gelen tonlulaşma olayının bir ünlü-ünsüz benzeşmesi olduğunu söyleyerek bu olayın seslik

³⁴ Sema Aslan, “Türkiye Türkçesinin Morfonolisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 654 (Haziran 2006), s. 551-552.

açıklamasını “Uzun bir ünlünün boğumlanma süresi kısa yani normal uzunluktaki bir ünlününkinin aşağı yukarı iki katıdır. İşte, süre bakımından kendisinden sonra gelen ötümsüz patlayıcıya üstün ve hakim durumda olan uzun ünlü kendindeki süreklilik niteliğini ünsüze de geçirir.” şeklinde yapmaktadır³⁵.

Türkçe kelimelerin sonundaki p, ç, t, k ünsüzlerinin iki ünlü arasında tonlulaşması ve bu ses olayının uzun ünlülerle ilişkisi Talat Tekin, Cahit Başdaş, Emine Yılmaz, Erdoğan Boz, Sema Aslan gibi çeşitli kişiler tarafından incelenmiş ve bu ses olayıyla ilgili yeterince örnek verilmiştir³⁶. Sibiryaya Tatar Türkçesinde uzun ünlünün etkisine bağlı olarak ortaya çıkan tonlulaşma örnekleri son sesten ziyade daha çok ön seste ve iç seste görülmektedir.

p>b (>m)

çıbın (<çıpın. TDBU, 176) (YBT, 110) “sinek”, çıbın+dıq (79-19/SDM, 105) “cibinlik”.

çâmân (<çibin. DTS, 145/çıpın. TDBU, 176) (YST, 134) “sivrisinek”.

k>g

kügerçân (<köökürçün: güvercin. TDBU, 136) “güvercin”.

segir- (<seek-/seekri-. TDBU, 181) (YBT, 36) “seğirt-, koş-”.

q>ğ

çağır- (<çaakır-: çağırmaq. TDBU, 172) (75-1/YBT, 77) “çağır-”.

qıyğır- (<Tat. kıçkır-/<kıkır-: bağırmaq, çağırmaq. TDBU, 176) (58-5/SDM, 128) “bağır-, seslen-”, qıyğır- (59-19/SDM, 130) “çağır-, seslen-”.

boğa (<buuka. TDBU, 179) (87-88/SDM, 136) “öküz”.

sağın- (<saakın-: düşünmek. TDBU, 174) (6-10/SDM, 10) “özle-, düşün-”.

³⁵ Talat Tekin, *age.*, s. 128-129.

³⁶ bk. Talat Tekin, *age.*, s. 128-138; Cahit Başdaş, *agm.*, s. 93-97; Emine Yılmaz, “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Turcology In Turkey, Selected Papers* (Ed. László Károly), Szeged 2007, s. 521-539; Erdoğan Boz, “Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu”, *Türk Dili*, S. 605 (Mayıs 2002), s. 447-455; Sema Aslan, *agm.*, s. 546-557.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

s>z

palazı (<bala-sı/baala: yavru, çocuk. TDBU, 172) (71-36/SDM, 124) “balası, çocuğu”.

izâr- (<esür-/isür-. ETG, 265)(59-20/SDM, 130) “sarhoş ol-”,
izirt- (<esür-/isür-. ETG, 265<es-ir-t-/ees-ir-t-)(60-42/YBT, 61)
“sarhoş et-, esirt-”, izenneş- (YBT, 51) “selamlaş-”.

“is” kelimesi günümüz Tatar edebî dilinde “zihin, hatır, hafıza, akıl”³⁷ anlamındadır. Aynı kökten gelen isâr- fiili “sarhoş olmak”, isârâk kelimesi de “sarhoş”³⁸ anlamındadır. TTES’de kelimenin kökü ès veya uzun ünlülü èes “zihin, hafıza” (TTES, 79) olarak verilmiştir. Türkmen Türkçesinde eesle- “hatırlamak”, eesger- “hatırını saymak” şekillerinde uzun ünlülü olarak görülen kelimenin kökü Talat Tekin tarafından ees “bellek, hafıza, hatır” olarak verilmiştir (TDBU, 180).

ş>(ç)>c

ucaq (<uuşak. TDBU, 179) (SDST, 224) “iftira”.

ac (<aaş. TDBU, 172) (CTD, 79) “aş, yemek”.

t>d

dürt (<töört. TDBU, 184) (16-82/SDM, 56) “dört”.

di- (<tèè-. TDBU, 182) (22-2/SDM, 31) “de-”.

düben (<tüüp: dip. TDBU, 185) (82-39/SDM, 110) “aşağı”.

yâdi (<yèèti. TDBU, 182) (68-23/YBT, 103) “yedi, 7”.

7. Ünsüz İkizleşmesi

Uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri de ünsüz ikizleşmesidir. Türk lehçe ve ağızlarında uzun ünlüye bağlı olarak ortaya çıkan bu ses olayına çeşitli örnekler veren Talat Tekin, bu ses olayı için “*Açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile izleyen hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hâle gelir ve uzun ünlü kısılır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (tellâfi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır.*”der.

³⁷ F. Ganiyev vd., **Tatarca-Türkçe Sözlük**, Kazan-Moskova 1997, s. 112.

³⁸ F. Ganiyev vd., **age.**, s. 113.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Sibiryaya Tatar Türkçesinde bilhassa sayı belirten kelimelerde görülen ve uzun ünlüye bağlı olarak ortaya çıktığı düşünülen ikizleşme örnekleri şöyledir:

kk: ikkâ (<èeki. TDBU, 181) (ETD, 123, 131) “iki”, ikkev (<ikegü. OTG, 244) (TİD, 31) “ikisi birlikte”, ikkew (ETD, 147) “iki, iki tane”.

nn: unnaw (<on<*onağ/oon: 10. TDBU, 177) (ETD, 147) “on tane”.

pp: appaq (70-10/SDM, 117) “çok ak, bembeyaz”.

Talat Tekin, bugün diğer lehçelerde de görülen aynı anlamdaki (AH appak, TTS appak apbak, Az. ağ-appag, Özb. appak, YUyg., Kaz.) “appak” şeklinin uzun ünlünün etkisine bağlı olan bir ünsüz ikizleşmesi olarak değerlendiriyor ve “appak” şeklini, Ana Türkçe <*aap aak olarak tasarlıyor³⁹.

şş: pâşşew (<bişegü. ETG, 75/bèeş: 5. TDBU, 182) (ETD, 147) “beş, beş tane”.

işşâk (<èeşik, TDBU, 181) (ETD, 131) “kapı”.

tt: turtew (<*törtögü<tört. OTG, 255/töört: 4. TDBU, 184) (ETD, 147) “dört, dört tane”.

yâttâ (<yèeti: 7. TDBU, 182) (57-1/ETD, 202) “yedi, 7”, yéttâ (CTD, 80) “yedi, 7”, yâttew (<yitegü. ETG, 75) (ETD, 147) “yedi, yedi tane”.

irtte (<erte. DLT I, 124/èer: er, erken. TDBU, 181) (ETD, 131) “1. erken, 2. sabah”.

ww (<ğ): awwıl (<aagıl. TDBU, 170) (DZT, 78) “büyük köy”.

8. Ünsüz Türemesi

Uzun ünlülerin bıraktığı bir diğer seslik iz ünsüz türemesidir. Talat Tekin, çeşitli Türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerin kısalmışken r, l, n, ş, h gibi ünsüzler türettiğini belirterek çeşitli örnekler vermiştir⁴⁰. Cahit Başdaş da Türkiye Türkçesinde birincil uzun ünlülerin yanında türeyen f (<v), ğ, y ünsüzlerine örnekler vermektedir⁴¹.

³⁹ Talat Tekin, *age.*, 1995, s. 150

⁴⁰ Talat Tekin, *age.*, s. 158-159.

⁴¹ Cahit Başdaş, *agm.*, s. 97-98.

Sibirya Tatar Türkçesinde sistemli olmasa da ç, ğ, l, n, t, w, y ünsüzlerinin uzun ünlü etkisine bağlı olarak çeşitli kelimelerde türediği görülmektedir.

ç türemesi: qıyçqır- (<Tat. kıçkır-. /<kıkır-: bağırmaq, çağırmaq. TDBU, 176) (44-14/SDM, 76) “bağır-, mele-”.

ğ türemesi: yağı (<yaa. TDBU, 175) (YBT, 28/YBT, 119) “yay”.

n Türemesi: nentsek (<ne+çe ök/<nee. TDBU, 181) (YBT, 52) “nasıl”.

t türemesi: yältke (<cilke. TTS, 484/< yèèl. TDBU, 182) (ETD, 131) “ense”.

w Türemesi: Bir örnekte uzun ünlünün etkisine bağlı olarak son seste /-w/ türemesi meydana gelmiştir: ağıw (<aağı: TDBU, 171) (1-5/ETD, 186) “ağı, zehir”.

y Türemesi

Uzun ünlüyle başlayan kelimelerin ön seste y- türettiği bilinmektedir. Ana Çuvaşçadan itibaren tarihî ve çağdaş lehçelerde ön seste y- türemesinin birçok örneği görülmektedir: Çuv. nğaç>yıvış, Uyg. iig>yig, Özb. èèki>yeki, Az. mmdi>yıye vb⁴².

Sibirya Tatar Türkçesinde uzun ünlülü kelimelerin sistemli olmasa da kelime başında çeşitli örneklerde y- türettiği görülmektedir:

yâs (<ııs. TDBU, 176) (31-38/SDM, 48) “koku”.

yıla- (<nğla-: ağlamak. TDBU, 175) (71-24/SDM, 123) “ağla-”.

yır (<ıır: şarkı, türkü, şiir. TDBU, 175) (73-12/SDM, 114) “yır, şarkı”.

yâgâs (<ikiz. OTG, 244/èèki. TDBU, 181) (KST, 121) “ikiz”.

⁴² Talat Tekin, *age.*, s. 138-145.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda Sibiryaya Tatar Türkçesinde Ana Türkçede birincil uzun ünlü olarak kabul edilen ve bugün Türkmen, Yakut ve Halaç gibi Türk lehçelerinde varlığını devam ettiren; ancak diğer lehçelerde çoğunlukla herhangi bir iz bırakmadan kısalan veya çeşitli seslik izler bırakan uzun ünlülerin Sibiryaya Tatar Türkçesinde sistemli olmayarak bir örnek dışında (bool-) kısalıldığını söylemek mümkündür.

Uzun ünlüler genellikle kısalırken kimi zaman da çeşitli seslik izler bırakmışlardır. Yaptığımız incelemeye göre Sibiryaya Tatar Türkçesinde uzun ünlülerin kaybolurken bıraktıkları seslik izler “ünlü ikizleşmesi”, “ünlü incilmesi”, “ünlü genişlemesi”, “ünlü türemesi”, “ünlü kalınlaşması”, “tonlulaşma”, “ünsüz ikizleşmesi” ve “ünsüz türemesi”dir. En fazla görülen seslik olaylar sırasıyla ünlü ikizleşmesi, ünlü incilmesi, ünlü genişlemesidir. Ünlü kalınlaşması en az görülen seslik izlerdendir.

Ayrıca Sibiryaya Tatar Türkçesinde çeşitli ses olaylarına bağlı olarak kelime kökünde ve ekleşme sonucunda meydana gelmiş ikincil uzun ünlüler de bulunmaktadır.

KAYNAKLAR VE KISALTMALARI

- ALİŞİNA, X. Ç., **Tobolo-İrtışskiy Dialekt Yazıkı Sibirskix Tatar (TİD)**, Kazan 1994.
- ALKAYA, Ercan, **Sibiryaya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- ASLAN, Sema, “Türkiye Türkçesinin Morfonolisi Üzerine”, **Türk Dili**, S. 654 (Haziran 2006), s. 546-557.
- ATMACA, Emine, “Antalya’nın Korkuteli İlçesi Ağzında Görülen Belirgin Ses Hâdiseleri”, **Dil Araştırmaları**, S. 1, Bahar 2007, s. 115-155.
- AXATOV, G. X., **Dialekt Zapadnosibirskix Tatar (DZT)**, Ufa 1963.
- BARSUKOVA, R. S., **Zabolotnyy Govor Tobolo-İrtışskogo Yazıkı v sravnitelnom osveşçenii (ZGTİY)**, Kazan 2004.
- BAŞDAŞ, Cahit, “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-101.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

- BOZ, Erdoğan, “Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu”, **Türk Dili**, S. 605 (Mayıs 2002), s. 447-455.
- BURAN, Ahmet, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler, **II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni** (10-12 Nisan 2006), **Bildiriler**, Kayseri 2007, s. 31-47.
- CELEY, L., **Tatar Dialektologiyesâ (CTD)**, Kazan 1947.
- DMİTRİYEVA, L. V., **Yazık Barabinskix Tatar (YBT)**, Leningrad 1981.
- DOERFER, Gerhard, “Kırım Tatarcası” (Çev: Mustafa Argunşah), **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 94, İstanbul 1995, s. 177-203.
- EKER, Süer, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, **Dil Araştırmaları**, S. 2, Bahar 2008, s. 35-56.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “Türkçede Öl- Fiili Üzerine”, **Makaleler** (Yay. haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 371-375.
- ERDEM, Mehmet Dursun, “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3, Spring 2008, www.turkishstudies.net, (Ed. Doç. Dr. Ahmet Günşen- Dr. Mehmet Dursun ERDEM), p. 502-562.
- EXETOV, G. X., **Tatar Dialektologiyesi (ETD)**, Kazan 1984.
- EXMETYANOV, R., **Tatar Tâlânâñ Kıskaçça Tarixi-Etimologik Süzlâğâ (TTES)**, Kazan 2001.
- GABAIN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri (ETG)** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.
- GANIYEV, F. -R. Exmetyanov-H. Açıköz, **Tatarca-Türkçe Sözlük (TTS)**, Kazan-Moskova, 1997.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (DLT)** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.
- KİLLİ, Gülsüm, “Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 1 (Kasım 2004), s. 42-54.
- KORKMAZ, Zeynep, “Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Vokal Uzunlukları”, **TDAY-B 1953**, TDK Yay., Ankara 1988, s. 197-204.
- KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1992.
- KUDAŞEV, G. X., “Tatar Tâlânde Fonetik Hem Morfologik Üzgerâşler”, **âzlenüler, Uylanular, Tabışlar** (Haz. A. K. Timirgalin), Kazan 1989, s. 249-294.
- LESSİNG, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük (MTS I)** (Çev. Günay Karaağaç), 2 Cilt, TDK Yay., Ankara 2003.
- LESSİNG, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük (MTS II)** (Çev. Günay Karaağaç), 2 Cilt, TDK Yay., Ankara 2003.
- MAXMUTOVA, L. T. (Red.), **Tatar Tâlânân Dialektologik Süzlâgâ**, Kazan 1969..
- NADELYEV, B. M. -D. M. Nasilov-E. R. Tenişev-A. M. Şçerbak (Red.), **Drevnetyurskii Slovar (DTS)**, Leningrad 1969.
- ÖNER, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.
- RAMAZANOVA, D. B., **Sâbâr Dialektlarınınan Materiallar (SDM)**, Kazan 2001.
- TEKİN, Talat, “On the History of the Labial Shifts in Tatar and Bashkir”, **Makaleler 3** (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara 2005, s. 317-327.
- TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri (OTG)**, Simurg Yay., İstanbul 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

-
- TEKİN, Talat, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler (TDBU)**, Ankara 1995.
- TENİŞEV, E. R. (Red.), **Sravnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov-Fonetika**, Moskova 1984.
- TOPARLI, R. -H. Vural-R. Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS)**, TDK Yay., Ankara 2003.
- TUMAŞEVA, D. G., **Dialektı Sibirskix Tatar (DST)**, Kazan 1977.
- TUMAŞEVA, D. G., **Könbatış Sábâr Tatarları Tâlâ (KST)**, Kazan 1961.
- TUMAŞEVA, D. G., **Slovar Dialektov Sibirskix Tatar (SDST)**, Kazan 1992.
- TUMAŞEVA, D. G., **Yazık Sibirskix Tatar (YST)**, Kazan 1968.
- TUNA, Osman Nedim, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, TDAY-B 1960, TDK Yay., Ankara 1988, s. 213-282.
- UYGUR, Ceyhun Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Denizli 2001.
- YILMAZ, Emine, “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, **Turcology In Turkey, Selected Papers** (Ed. László Károly), Szeged 2007, s. 521-539.
- YUSUPOV, F. Y., **Neliçniye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazıka (NFG)**, Kazan 1985.
- YUSUPOV, Ferit, “Sábâr Tatarları”, **Miras**, Kazan 2003/12, s. 29-42.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*